

ТАРИХ

ӘОЖ 37.014.2; МҒТАР 03.20

<https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.25>ХАКАН АС¹, Л. РСЫМБЕТОВА², Р. ХАЗРЕТӘЛІҚЫЗЫ³✉¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің PhD докторанты
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: hakanas1988@gmail.com²тарих ғылымдарының кандидаты,М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Шымкент қ.), e-mail: lazzat2506@mail.ru³PhD, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университетінің аға оқытушысы
(Қазақстан, Түркістан қ.), e-mail: raygul.khazretaliquzy@ayu.edu.kzОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН ӨңІРІНДЕГІ ОТАРЛЫҚ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ
ТАРИХИ АСПЕКТІЛЕРІ

Аңдатпа. Мақала отарлық биліктің Түркістан өлкеcінде білім жүйесін реформалаудағы қызметінің тарихын деректік негізде талдауға арналған. Отарлық билік өлкеде жаулап алу жұмыстарын аяқтаған соң шекараны нығайту; орыс қоныстанушыларына жағдай жасау; мақта өндіруді күрт арттыру; жергілікті мұсылман тұрғындарының саяси тұрақтылығын орнықтыру; білім беру жүйесін реформалау сияқты проблемалармен бетпе-бет келді. Мақалада осы проблемалардың арасында отарлық білім беру жүйесін қалыптастыруға бағытталған әрекеттерге тарихнамалық және деректік талдау жасалды.

Империялық мүддеге қызмет жасаған биліктің білім саясаты өлкедегі дәстүрлі білім беру жүйесін ығыстыру болды. Биліктің ислам діні мен діни мектептерге қатысты «елемеушілік» қағидасын ұстауы салдарынан дәстүрлі білім беру мекемелері үкіметтік қолдаудан шеттетілді деген тұжырым ұсынылды. Өлкедегі модернизацияланған білім беру түрлері – орыс-бұратана мектептері дәстүрлі мектептерді ығыстырды. Отарлық биліктің білім саясатымен іске асырылған реформалық өзгерістер тәжірибесін талдау білім беру жүйесін модернизациялаудың империялық мүддеге бағындырылғандығын көрсетті.

Өлкеде қалыптасқан жәдитшілік қозғалысының ағартушылық қызметі отарлық білім реформаларына балама ретінде ұсынылғандығы жайлы тұжырым жасалды. Сол сияқты жәдиттік идеялардың Қазақстанның оңтүстігіндегі ағартушылық қызметке жасаған ықпал-әсері туралы деректер талданды.

Кілт сөздер: жәдитшілік, орыс-түзем мектептері, дәстүрлі мектептерді «елемеу» қағидасы, Қоңырқожа Қожықов.

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Хакан Ас, Рсымбетова Л., Хазретәліқызы Р. Оңтүстік Қазақстан өңіріндегі отарлық білім беру жүйесінің тарихи аспектілері // *Ясауи университетінің хабаршысы*. – 2022. – №3 (125). – Б. 289–301. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.25>

*Cite us correctly:

Hakan As, Rsymbetova L., Hazretaliquzy R. Ontustik Qazaqstan onirindegi otarlyq bilim беру juiesinin tarihi aspektileri [Historical Aspects of the Colonial Education System in the South Kazakhstan Region] // *Iasau universitetinin habarshysy*. – 2022. – №3 (125). – B. 289–301. <https://doi.org/10.47526/2022-3/2664-0686.25>

Hakan As¹, L. Rsymbetova², R. Khazretalikyzy³

¹PhD Doctoral Student of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: hakanas1988@gmail.com

²Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of M. Auezov South Kazakhstan University
(Kazakhstan, Shymkent), e-mail: lazzat2506@mail.ru

³PhD, Senior Lecturer of Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
(Kazakhstan, Turkistan), e-mail: raygul.khazretalikyzy@ayu.edu.kz

Historical Aspects of the Colonial Education System in the South Kazakhstan Region

Abstract. The article is devoted to a factual analysis of the history of the activities of the colonial authorities in reforming the education system in the Turkestan region. After the completion of the occupation in the region, the colonial authorities faced such problems as strengthening the border; creating conditions for Russian settlers; a sharp increase in cotton production; establishing the political stability of the local Muslim population; reforming the education system. Among these problems, the article presents a historiographical and factual analysis of attempts to form the colonial education system.

The education policy of the authorities, which served the imperial interests, was to displace the traditional education system in the region. It was suggested that traditional educational institutions were excluded from government support due to the fact that the authorities adhered to the principle of «neglect» in relation to Islam and religious schools. The modernized forms of education in the region of Russian-foreign schools have replaced the traditional ones. An analysis of the experience of reform changes implemented by the educational policy of the colonial authorities showed that the modernization of the education system was subordinated to the imperial interest.

It was concluded that the educational activity of the jadid movement formed in the region was presented as an alternative to the colonial educational reforms. In addition, data on the impact of Jadid ideas on educational activities in the south of Kazakhstan were analyzed.

Keywords: jadidism, Russian-straight-line Schools, the principle of «ignoring» traditional schools, Konyrkozha Kozhikov.

Хакан Ас¹, Л. Рсымбетова², Р. Хазретәліқызы³

¹PhD докторант Международного казахско-турецкого университета имени Ходжи Ахмеда Ясави
(Казахстан, г. Туркестан), e-mail: hakanas1988@gmail.com

²кандидат исторических наук, старший преподаватель
Южно-Казахстанского университета имени М. Ауезова
(Казахстан, г. Шымкент), e-mail: lazzat2506@mail.ru

³PhD, старший преподаватель Международного казахско-турецкого университета
имени Ходжи Ахмеда Ясави (Казахстан, г. Туркестан), e-mail: raygul.khazretalikyzy@ayu.edu.kz

Исторические аспекты колониальной системы образования в Южно-Казахстанском регионе

Аннотация. Статья посвящена источниковедческому анализу истории деятельности колониальной власти в реформировании системы образования в Туркестанском крае. Колониальные власти после окончания оккупационных работ в крае столкнулись с такими проблемами, как укрепление границ; создание условий для русских поселенцев; резкое увеличение производства хлопка; укрепление политической стабильности местного мусульманского населения; реформирование системы образования. Среди этих проблем в статье проведен историографический и источниковедческий анализ действий, направленных на формирование колониальной системы образования.

Образовательная политика властей, служивших имперским интересам, заключалась в вытеснении традиционной системы образования в крае. Был выдвинут вывод о том, что традиционные образовательные учреждения были отстранены от правительственной поддержки из-за соблюдения властями принципа «игнорирования» в отношении ислама и религиозных школ. Модернизированные формы образования в крае русско-инородный школы вытеснили традиционные. Анализ опыта реформаторских преобразований, осуществленных образовательной политикой колониальной власти, показал, что модернизация системы образования подчинена имперским интересам.

Сделан вывод о том, что образовавшаяся в крае просветительская деятельность джадитского движения представлена как альтернатива колониальным реформам образования. Также были проанализированы данные о влиянии джадитских идей на просветительскую деятельность на юге Казахстана.

Ключевые слова: джадитизм, русско-коррекционная школы, принцип «игнорирования» традиционных школ, Конуркожа Кожыков.

Кіріспе

Түркістан өлкесінің тарихын Отан тарихының құрамды бөлігі ретінде қарастырудың методологиялық маңызы зор. Ресей отаршылығы кезінде қазақ жерінен барынша оқшауланған Түркістан генерал-губернаторлығының құрамында болған оңтүстік өңірлердің саяси-әлеуметтік дамуында біршама ерекшеліктер қалыптасты. Осы ерекшеліктердің арасында отарлық биліктің өлкеде жүргізген білім саясатына қатысты әрекеттер назар аударуды қажет етеді. Өлкедегі білім жүйесінің ерекшелігі жергілікті тұрғындардың көпэтностығынан және дәстүрлі білім жүйесіндегі діни ықпалдың күштілігінен туындады. Қазақстандағы ағартушылық тарихында орын алған осы ерекшеліктерді ғылыми тұрғыда жіктеп, жүйелеу тақырыпқа қатысты қалыптасқан тарихи танымды жаңалайтын маңызға ие деп есептейміз. Өйткені, кеңестік тарихнамада партиялық-идеологиялық тиым салулардың ықпалымен жасалған тұжырымдар бүгінгі тәуелсіз мемлекетіміздің идеологиясына және заманауи теориялық-методологиялық ұстанымдарға жауап бере алмайды.

Тақырыптың танымдық және теориялық тұрғыда өзектілігінің келесі қыры – ұлттық педагогика тарихының мазмұнын жаңалауға қатысты. Ұлттық педагогикада жәдиттік үлгідегі білім беру тәжірибесі жеткілікті түрде ғылыми қалпына келтіріле қойған жоқ деп білеміз. Түркістан өлкесіндегі қазақ ағартушылығында жәдиттік ықпалдың күшті болғандығы ғылыми тұрғыда бағасын алуы тиіс.

Осындай мақсат қойған зерттеу тақырыбы ұлттық педагогика және ағартушылық тарихы мазмұнын жаңалауда барынша өзекті болып саналады және тарихи сана қалыптастыру тұжырымдамасына сай мемлекеттік бағдарламамен ұштасады.

Зерттеу әдістері

Тақырыптың архивтік деректерге негізделуіне байланысты тарихи құжаттармен жұмыс жасауда археографиялық әдіс-тәсілдер қолданылды. Сол сияқты тарихнамалық талдауда түрлі тарихи кезеңдерде қалыптасқан тұжырымдар тарихи-салыстырмалы тәсілмен талданды.

Ресей империясының Орталық Азиядағы реформалық өзгерістерін модернизация теориясын қолдану мәселеге айқындық береді. Соның ішінде білім беру ісін модернизациялауға бағытталған саясатына салыстырмалы баға бере отырып, оның кей жағдайларда жергілікті халықтардың мәдени-рухани дамуындағы этнодеформациялаушы фактор ретінде қарастыра аламыз. Соған сәйкес осы аймақтағы жәдитшілік пен қазақ ағартушылығы құбылысын пәнаралық тәсілдермен білім жүйесін отарлық модернизациялауға балама даму жолын ұсынған құбылыс ретінде қарастырамыз. Білім

саласындағы осы екі параллельдің арақатынасы өлкедегі барлық қоғамдық-саяси үдерістердің сипаты мен мазмұнын анықтағандығын ескерер болсақ, мәселені арнайы зерттеу нысаны етіп алуымыздың методологиялық тұрғыда маңыздылығын танытады.

Тақырыпты қарастырғанда тың әдіснамалық ізденіс ретінде тарихи құбылыстарды бағалауда «этнодеформация» ұғымы қолданылды. Ғылыми айналымға ұсынған этнодеформация ұғымының мәні қандай да сыртқы күштердің ықпалымен ұлттық болмыстың жағымсыз өзгерістерге ұшырауы мағынасында қолданылды. «Модернизация – қоғамды оң өзгерістерге бастайды да ұлттық жаңғыруға түрткі болады. Ал этнодеформация ұлтты дәстүрлі мәдени-рухани, әлеуметтік-экономикалық және саяси болмысынан күштеп ажыратып, оның эволюциялық даму бағдарын күтпеген апатты арнаға бұрып жібереді» [1, 148-б.] деген тұжырымға сай өлкедегі отарлық биліктің білім беру жүйесі мен ағартушылық құбылыстарына баға беріледі.

Дәстүрлі қазақ қоғамында осы кезге дейін орын алған қандай да болмасын ұлттық қайғы-қасіреттер осы этнодеформация құбылысының нәтижесі болып келді деген қағиданы ұстандық. Айталық, қазақ қоғамының тәуелсіздігінен айрылып, патшалы Ресейдің боданына айналуы осы деформациялық үдеріске жол салып берді. Отарлық биліктің дәстүрлі қоғамды модернизациялауынан деформациялауы басым түсіп жатты. Оған қоғамдағы жер, тіл, дін, діл, саяси билік құндылықтарының күрделі өзгерістерге түскенін осы мақалада қарастырған Ресей империясының өлкедегі халық ағарту жүйесіне жасаған реформалық өзгерістерінен аңғарамыз.

Талдау мен нәтижелер

Қазақстанның оңтүстік өңірінде отарлық білім беру жүйесінің қалыптасуы тақырыбы кеңестік тарихнамада Т. Тажибаев [2, 507-б.], К.Е. Бендриковтың [3, 509-б.] іргелі зерттеулерінде арнайы қарастырылды. Т. Тажибаевтың зерттеуінде Түркістан өлкесіндегі қазақ ағартушылығы жалпы мәселелік құрамында қарастырылса, К.Е. Бендриков зерттеуінде Қазақстанның оңтүстігіндегі білім тарихы Түркістан мәселелерінің құрамында зерттелген. Бұл зерттеулер таптық-партиялық қағидалар басшылыққа алынғанымен архивтік деректер талданып, ғылыми айналымға ұсынылғандағымен құнды. Осы авторлардың тұжырымдары кейінгі кезеңдегі зерттеушілердің жұмыстарында бағдарға алынды. Посткеңестік кеңістікте бұл тақырып жаңа көзқараспен зерттеле бастады. Атап айтқанда, шетелдік тарихшылар Н.А. Абдурахимованың [4, 47-б.], М.А. Карлыбаевтың [5, 105-112-бб.], С. Мухамедовтың [6, 258-б.], Т.В. Котюкованың [7, 391-б.] зерттеулерінде Түркістан өлкесіндегі ресейлік білім беру жүйесін асыра дәріптеген кеңестік тарихнаманың тұжырымдары қайта қаралды. Ал мәселені зерттеушілердің арасында тақырыпқа тікелей қатысы бар отандық тарихшылар С. Сайфулмаликованың [8, 263–275-бб.], О. Мұхатова, Г. Тлеубекованың [9, 75–85-бб.], М. Жолсейтованың [10, 172-б.] еңбектерін мақалада талдау нысанына алдық. Ол еңбектерде отарлық биліктің білім беру жүйесінің тарихы сыни көзқараспен қарастырылып, отандық архивтердің деректері айналымға ұсынылған. Тақырыпқа қатысты отарлық және кеңестік биліктің білім беру жүйесіне тарихи-салыстырмалы баға берген шетелдік зерттеулер де [11, 446-б.] жарық көрді. Біздің зерттеуімізде тақырып жаңа архивтік деректермен толықтырылып, методологиялық тұрғыда модернизация теориясының әдістерімен және этнодеформация тұжырымымен қарастырылатын болады.

Түркістанның орасан зор аумағы Ресей империясы үшін көптеген проблемалық ахуал туғызды. Атап айтқанда, мемлекеттік басқару, шекараны нығайту, орыс қоныстанушыларының жағдайын жасау, өлкені жаулап алуының басты мақсаттарының бірі мақта ісін жолға қою, жергілікті мұсылман халықтарын тыныштық жағдайында ұстап тұру, оларды жаңа идеологияның ықпалына тарту сияқты мәселелердің бәрі де шешімін күтіп тұрды. Солардың арасынан білім беру мәселесінің маңызы үлкен болмаса кем емес еді. Содан да отарлық әкімшілік Құран мен шарифатқа қарсы келетін қалыптар мен ережелердің

бәріне мойынұсына бермейтін өзіндік позициясы бар жергілікті халық пен отарлық биліктің қолдауына сүйенген қоныстанушылар түріндегі екі жақтың мүддесі түйісетіндей білім беру ісін ұйымдастыруға мүдделі болды.

Патша әкімшілігі алғашқы жылдардан бастап Түркістанда қоныстанушыларды орналастыру және олардың арасында білім беруді дамытуды қолға алды. 1876 ж. Түркістанда Оқу орындары басқармасын құру қарсаңында Сырдария облысында орыс тұрғындары 10624 адам, оның ішінде Ташкентте 4 мың, Жетісу облысында 31930, оның ішінде Верныйда 1440 адамды құраса, әскери контингенттің өзі 40 мың адамды құраған еді [3, 107-б.]. Ал 1891–1892 жж. Ресейде орын алған ашаршылықтан соң өлкеге келген қоныстанушылардың саны арта түсті. 1904–1914 жж. тек Жетісудың өзіне жыл сайын 20 мың жаңа қоныстанушылар келіп жатты. 1897 ж. облыста қоныстанушылардың соңы 67 мың болса, бұл көрсеткіш 1907 ж. 107 мыңға жетті, ал 1911 ж. 154 мың, 1914 ж. 255 мыңға жетті. 66 мыңнан аса қоныстанушылар Сырдария облысы, Ташкент, Әулиеата және басқа да аудандарға ірге тепті [11, 49–50-бб.]. Бұл жағдай Қазақстанның оңтүстік өңірлерінде саяси ахуалдың шиеленісе түсуіне алып келді.

1907 жылдан бастап патша үкіметінің қоныстандыру саясаты жоспарлы сипат алды. Үкіметтің бұл жаңа бағыты отарлық шет аймақтарда биліктің тірегі болатын шаруалардың қатарын көбейту және нығайту мақсатынан туындады. Осы мақсатты іске асыру үшін қалыптасқан жағдайда аса көпсанды көпшілікті құраған қоныстанушылар арасында білім беру жүйесін қалыптастыру қажеттілігі туындады. Осы қажеттілікке сай XIX ғ. 60-жылдарынан бастап өлкеде орыс балаларына арналған мектептер ашыла бастады. Мысал ретінде айтар болсақ, Сырдария облысындағы алғашқы орыс мектептері №1 Фортта (*қазіргі Қазалы қаласы – авт.*) және Перовскіде ашылды [12, 1-п.]. Оның алдында қазақ жерінде орыс шекаралық қызметіне тартылған қазақ балалары үшін арнайы мектептер ашыла бастаған болатын. Орал казак әскери округінде осындай 47 мектеп, соның ішінде қыздарға арналған 5 мектеп ашылып, оларда 2250 оқушы білім алды. 1894 ж. Орал қаласында ер балаларға және қыз балаларға арналған гимназиялармен бірге діни училище жұмыс істеген [2, 268–281-бб.]. Орыс ұлтының балалары үшін арнайы кәсіптік оқу орындары ашыла бастады. Солардың қатарында 1894 ж. Ташкентте реалды училище, 1905 ж. Ташкент пен Самарқандта коммерциялық училище, 1904 ж. Ортаазиялық теміржол мекемесі жанынан Темір жол техникалық училищесі, Ташкент бастапқы ауылшаруашылығы мектебі және т.б. ашылды [4, 47-б.]. Бұл оқу орындары еуропалықтарға арналғаны белгілі, ал жергілікті халықтарға арналған училищелер ашу туралы билік органдары сөз етпеген.

Осыншама оқу орындарының ашылуы алғашқы кезекте мұғалім кадрларды қажет ететіндіктен отарлық билік бұл мәселені де назардан тыс қалдырмады. Ташкентте 1879 ж. ұзақ уақыт бойы Түркістандағы бірден-бір педагогикалық оқу орны болған мұғалімдер семинариясы ашылды [13, 121-б.]. Осы оқу орнының ұйымдастырушысы және оны аздаған үзілістермен 1917 жылға дейін басқарған Н.П. Остроумов богославие магистрі, Қазан діни академиясы мұсылмандыққа қарсы бөлімінің доценті болған еді. Оның осындай кәсіби дайындығы оқу орнының қызмет мазмұнын айқындауға елеулі ықпал етті. Мұғалімдер семинариясының басты мақсаты «бұратаналарға» арналған оқу орындары үшін кадр дайындау болып айқындалғанымен, семинария түлектері мемлекеттік басқару қызметтеріне көптеп тартылған еді. Осы семинарияны бітірген Қоңырқожа Қожықов пен Садық Өтегенов, Сұлтанбек Қожанов, Фазылбек Құлтасовтар Түркістан қаласында халық мұғалімі болып қызмет істегенімен, олар да кейін саяси, әкімшілік қызметтерге ауысып кеткен болатын.

Отарлық биліктің білім беру мәселесін шешудегі ойлап тапқан жаңалықтарының бірі орыс-бұратана мектептері болды. Бұндай жаңалық өлкені басқарудағы орыс шенеуніктерінің алғашқы кезде қалалық және облыстық мекемелерде, әсіресе сот органдарында тілмаш, аудармашы кадрлардың жоқтығынан туындаған қиындықтарын шешуі тиіс болатын. Дегенмен, отарлық әкімшілік алысты болжаған саясат ұстанды. Бұндай мектептер жергілікті

тұрғындарды орыстандырудың бір ғана тәсілі еді. Бұл мақсатты 1884 ж. 19 желтоқсанда Ташкентте алғашқы орыс-бұратана мектебін ашуда сөйлеген сөзінде отарлық билік шенеунігі ашық түрде мәлімдеді. Ол өз сөзінде былай дейді: «...Өлке өз кезінде қалай болғанда да жаулап алынды және ол біздің кең байтақ отанымыздың кішкене ғана бір бөлігі емес. Метрополияға сіңу, ассимиляциялану керектігі бұл жерде өзінен өзі түсінікті. Бірақ оған қалай қол жеткіземіз? Оның бір ғана және басты шарты отандық тілді (*орыс тілі – авт.*) барынша кеңінен тарату. Егер бұратаналар, сарттар мен қырғыздар орысша еркін сөйлесе, онда өлкедегі орыс мүддесі орнықты деп есептеуге болады. Бәріне белгілі дәйек мынау – біз сол мемлекеттің, сол халықтың тілінде сөйлейтін елдің рухани балаларымыз» [14]. Отарлық билік шенеунігінің айтқан бұл бүкпесіз шындығы жай ғана сөз емес, ол биліктің ресми саясатына айналғандығын одан кейінгі кездегі білім беру жүйесінің мазмұны мен сипаты нақты көз жеткізеді.

Аталған орыс-бұратана мектептерінде орыс тілі, арифметика, Ресей географиясы, табиғаттану пәндерімен бірге «бұратаналық білім» (*араб әліппесіндегі жазу сауаттылығы – авт.*) және ислам дінінің негіздері оқытылды. Оқу бағдарламасына шектеулі ғана пәндердің енгізілуі биліктің жергілікті тұрғындар мен отарлық шенеуніктік аппараттың арасын байланыстырушы тілмаштар ғана дайындауды қалаған мақсатынан туындады деген қорытынды жасауға болады.

Орыс-бұратана мектептерімен қатар орыс-қазақ мектептері де ашылып жұмыс істеген. Бұл жобаның бастамашысы И.И. Ильминскийдің өзі православиелік монархиялық миссионерлер мектебінің ұйымдастырушысы болатын. «Қазан қаласының бұратана мұғалімдер семинариясын басқарған Ильминский Түркістан өлкесіне келмесе де осы аймаққа өзінің миссионер шәкірттері И.П. Остроумов, М.А. Миропиев, А. Софийский, Н.А. Воскресенскийлерді жіберген» [8, 264-б.] екен. Ол исламға қарсы позиция ұстанып, қазақтарды татар ағартушыларының ықпалынан және Орта Азиядан енген мұсылмандық идеялардан оқшаулау мақсатында орыс-қазақ мектептерін ашу қажет деп есептеді. Оның тұжырымында бұндай мектептер «исламның кең таралуына жол бермейді... қазақ халқын христиандық танымға және орыстарға сүйіспеншілікке тәрбиелейді», сол арқылы қазақ жерінде орыс ықпалының күшеюін қамтамасыз етеді деген сенім болды [3, 509-б.]. Бұл мектептерде сабақ қазақ тілінде жүргенімен, онда орыс әліппесі – кириллица қолданылды. Осындай мектептің бірі 1874 жылы Шымкент қаласында ашылды, онда 40 ер бала оқыған [13, 103-б.].

И.И. Ильминскийдің жобасын іске асыру арқылы қазақ даласында ағартушылық идеяларын іске асыруда ХІХ ғасырдың екінші жартысында Ыбырай Алтынсарин ерекше танылды. Ол 1879 жылы инспектор қызметіне тағайындалған соң Торғай облысының барлық уездік қалаларында орыс-бұратана мектептерін, соның ішінде училищелер ашуға бастамашы болған.

1907 жылдың 1-қазанында С. Граменицкий өзі дайындаған «Сырдария облысындағы бұратаналық білім беру Ережесінде» Түркістан генерал-губернаторына «Бұратана-христиандарға білім беруге арналып жасалған және қолданылып келген И.И. Ильминскийдің жүйесі бұратана-мұсылмандарға қолдануға жарамайды» [12. 28-п.] деп қорытынды ұсыныс бергеніне қарағанда аталған жүйенің жергілікті тұрғындар үшін мәдени-рухани тұрғыда тым қымбатқа түскендігі аңғарылады.

Орыс-бұратана мектептері негізінен қалаларда, ірі станцияларда ашылды. 1896 жылы өлкеде олардың саны 28 болса, 1911 жылы 89-ға жетті [15, 165-б.]. Түркістан тарихын зерттеп жүрген ресейлік ғалымдардың зерттеулерінде орыс-бұратана мектептері мемлекеттік модернизациялық-интеграциялық тұжырымдамаға құрылған империялық жоба болды [7, 176-б.] деген тұжырым орныққан. Дегенмен, ортаазиялық зерттеушілер арасында орыс-бұратана мектептері «өздеріне артылған сенімді ақтамады» [6, 212-б.] деген де пікір

айтылады. Біздің мақсатымыз, осы империялық жоба алдыңғы кезекте империялық мүддеге қызмет жасағандықтан да оның этнодеформациялық салдарларына баға беру.

Тарихи құжаттарға жасалған талдау орыс-бұратана, орыс-қазақ мектептері далалық өлкеде толыққанды білім беру жүйесін қалыптастыра алмағандығын көрсетеді. 1879 жылы өлкедегі мектеп жасындағы 83110 баланың 3 пайызы ғана мектептерге тартылған [16, 159-б.]. Осы мектептердің өзі исламға ашық қарсы бағытымен және орыстандыру идеологиясымен ерекшеленді. Бұл жөнінде 1902 ж. «Туркестанские ведомости» газетінде жарияланған мақала авторы былай деп жазады: «Орыс-бұратана мектептерінің қазіргі кездегі түпкі мақсаты балаларды орыс тілінде сөйлетуге, тіпті орысша ойлауға дағдыландыру екендігін естен шығаруға болмайды». Бұл дерек отарлық биліктің өлкеде орыстандыру саясатын ашық және өктемдікпен жүргізгендігін айғақтайды.

Ұлттық болмысқа отаршылар тарапынан жасалған қандай қысым болса да ол соған лайық қарсылыққа тап болатындығы белгілі. Отарлық биліктің орыс-бұратана мектептері арқылы орыстандыру саясаты да осындай қарсылыққа тап болды. Айталық, XX ғ. алғашқы жылдарында өлкеде барлығы 100 орыс-бұратана мектебінде жергілікті тұрғындардан 2800 оқушы оқыған болса, олардың 105-і ғана мектептерді бітіріп шыққан. Өлкедегі орыс-бұратана мектебінің 25 жылдық қызметінің аянышты халін В.П. Наливкин «ол мектептер бірнеше жүз көпес балаларына ғана орыс тілін үйретіп шығара алды» деп жазады [17, 6-п.].

Қалыптасқан осындай саяси және идеологиялық ұстанымдарға сүйенген отарлық билік жергілікті тұрғындардың дәстүрлі білім беру жүйесіне оң қабақ таныта қойған жоқ. Біз бұл жерде «дәстүрлі білім беру жүйесі» деген ұғымды «мұсылмандық білім беру жүйесі» деген ұғымның орнына қолданып отырғандығымызды ескерте кеткеніміз орынды. Біз бұл ұғымды білім беру жүйесіне конфессиялық сипат пен мазмұн берген ұғымға ұлттық, менталдық мазмұн беру үшін қолданып отырмыз. Осы дәстүрлі білім мекемелерінің саны сарапшылардың бағасы бойынша Сырдария, Самарқанд және Ферғана облыстарында 285 медресе және 5572 мектеп болған [18, 62-п.]. Дәстүрлі білім беру орындары жүйесінің осынша кең таралуы отарлық биліктің оларды қадағалауына қиындық туғызған.

1879 жылы Түркістан уезіндегі дәстүрлі білім беру мекемелері жөніндегі мәліметте Түркістан қаласында 15 мектеп пен 1 медресе болғандығы, оларда 322 оқушы білім алғандығы, ал Қарнак, Иқан, Бабайқорған, Шолаққорғанда бір-бірден мектептер болғандығы, оларда 87 оқушы оқығандығы жөнінде дерек берілген [19, 8–12-пп.]. Аталған уездің Саңғыл-Маңғытай, Жаманбай, Қаңлы-Сапар, Тама болыстарындағы 16 дәстүрлі мектеп пен 1 медреседе 1880 жылы 283 оқушы білім алған [19, 13–16-пп.].

Ал Шымкент уезінде 2 орыс мектебінде 45 оқушы, 2 медреседе 104, бұратана мектептерінде 240 оқушыбілім алған [20, 1-п.]. Дәстүрлі мектептерде бірыңғай ұл балалар білім алған. Шымкент уезі бойынша 106 дәстүрлі мектеп пен 13 медреседе барлығы 124 қыз бала, 1072 ұл бала білім алған [19, 1–3-пп.].

Отарлық билік нығайған сайын білім беру жүйесін кеңейте түскені байқалады. 1900 жылы Шымкент, Әулиеата уездерінде 5 қалалық училище (*Шымкент, Әулиеата қалаларында – авт.*), 37 ауылдық училище, православие дініндегілерге арналған 5 ауылдық приходтық училищелері, 8 бұратана мектептері, Қарнақта 2 медресе болған [21, 4–5-пп.] деген деректерден дәстүрлі мектептердің мүлдем есепке алынбағандығы аңғарылады.

1904 жылы Сырдария облысы халық училищелерінің дирекциясы бекіткен тізімде де дәстүрлі мектептер мүлде есепке алынбаған. Облыс бойынша осы кезде 7 қалалық, 9 қыз балаларға арналған, 6 ұл балаларға арналған приходтық училищелер, 51 балаларға арналған бұратаналар мектебі, 5 жеке меншік мектеп, 28 медресе болған [21, 6–9-пп.] екен. Бұл деректер оңтүстік өңірдегі отарлық білім жүйесі дәстүрлі мектептерді «елемеу» қағидасының өз жемісін бергендігін танытады.

Дәстүрлі білім беру жүйесіне деген көзқарасын «өлкені құрушы» деп дәріптелген К.П. фон Кауфман ашық білдіреді. Ол ислам мұсылмандардың адамгершілік, рухани

нормаларының негізі екендігін мойындай отырып, «діни конфессионалдык, сонымен бірге саяси болғандықтан да ... бұратаналар мектебі (*дәстүрлі білім беру жүйесі мағынасында – авт.*) орыс билігінен қамқорлық күтпеу керек. Бірақ оны тікелей жойып жіберу бізге деген өшпенділік туғызар еді», сол үшін де «мұсылмандық мектептерге деген қатынасты осы кезге дейін жалпы мұсылманшылыққа қатысты қалыптасып үлгерген әрекет тәсілін ұстану керек. Ол тәсіл – «елемеушілік» [22, 437–438-бб.] деп ашып айтқан болатын. Генерал-губернатордың осы әрекетіне қатысты «мұсылмандық оқу орындары мәселесі жөнінде Кауфманның пікірі Халық ағарту министрлігінің нұсқауымен үйлеспейтін» [10, 92-б.] деген тұжырым негізсіз емес еді.

1875 ж. патша өкіметі Түркістандағы барлық діни мектептерді Өлке оқу орындары Басқармасының бағынысына беру туралы Заң қабылдады, соған сай 1879 ж. Ағарту министрлігі халық училищелеріне арналған Нұсқауды бекітті [3, 66-б.]. XIX ғасырдың соңында тағайындалған Түркістан өлкесі халық училищелерінің инспекторы лауазымы шенеуніктің құзырына медреселерге, көшпелі және отырықшы тұрғындардың мектептеріне бақылау жасау өкілеттілігін берген. Бұл жағдай аталған мектептердің қызметін ерекше қадағалауға алуды білдіретін еді.

Түркістан өлкесіндегі конфессиялық мұсылман мектептері мен ислам діндарларының қызметі Ресейдің отарлық әкімшілігіне іс жүзінде тәуелді болмады. «Исламның мәніне терең үңілмеген Кауфманның ислам дінін «қарабайыр» болғандықтан уақыт өте келе ол сыртқы жағдайлардың ықпалынан деградацияға ұшырайды және ол үдеріске кедергі жасаудың керегі жоқ» [23, 289-б.] деген тұжырымы алғашқы кезден бастап отарлық әкімшіліктің өлкедегі дінге қатысты бейтарап позициясына айналды. Содан да 1870 ж. 26 наурыздағы Ресейді мекендеген басқа ұлттарға білім беру шаралары туралы Ереженің мұсылман діни мектептерінің үкіметтік қолдауға ие болады деген бабы Кауфманның талап етуімен өлкеде қолданылмаған.

Түркістандағы отарлық билік Орталық Азиядағы білім беру мәселесі «барынша ауқымды және шешілуі қиын» екендігін алғашқы кезден-ақ түсінген болатын. Мәселенің қиындығы ұлттық білім беру жүйесінің ғасырлар бойы қалыптасқандығы және оның тереңнен тамыр тартқан өз дәстүрлерінің беріктігінен, ең бастысы аталған білім беру жүйесінің жан-жақты және озық нәтижелерінің болуынан туындады. Сөзімізге дәлел ретінде өлкедегі отарлық басшылықтың тапсырмасымен жұмыс жүргізген ғалымдар тобының жасаған қорытындысын алға тартуға болады. Олар жоғарғы органдарға жазған есебінде «...орыс тұрғындармен салыстырғанда сауатсыздар аз, ал мектептер санының көп болуы тұрғындардың мектеп ісіне деген қызығушылығын танытады» [24, 48-п.] деген тұжырым жасайды. Осы сияқты мәлімдемелер отарлық биліктің мұсылмандық білім беру ісіне араласпау саясатын ұстануға негіз болды.

Осындай елемеушілік саясатына қарамастан отарлық билік дәстүрлі қоғамды модернизациялаусыз және тұрғындарды жалпы империялық кеңістікпен ықпалдастырусыз жаулап алынған аумақты ұстап тұру мүмкін емес екендігін ескеріп, орыс-бұратана мектептерін құруға кірісті. Дегенмен, осы мәселеге қатысты айта кететін жайт, түркістандық отаршыл әкімшілік жаулап алу барысында жергілікті жас та жаңа зиялы қауымның қалыптасқандығын аңдамай қалды. Бұл жас толқын аймақтық империя құрамына тартылуы барысында өзінде барды өзгелермен салыстыруға мүмкіндік алып, өз тарихи тәжірибесі мен еуропалық ғылыми жетістіктерді байланыстырып, жартылай мұсылмандық, жартылай еуропалық білім беру жүйесін қалыптастырған еді. Өлкедегі ескі жүйеге қарағанда бұл жаңа білім беру жүйесі билік үшін әлдеқайда қауіптірек болып шықты.

Өлкеде отарлық билік енгізген білім беру жүйесіне балама болды ма деген сауалға жауап іздеу де маңызды. Тақырыпқа қатысты жүргізілген зерттеу жұмыстары барысында біз жаңатәсілді мектептер – отарлық білім беру жүйесінің баламасы бола алды деген тұжырымға келіп отырмыз. Түркістанның жергілікті саяси және интеллектуалды элитасы жаулап алудан

кейінгі өлкеде қалыптасқан ахуалға әртүрлі көзқараста болды. Оларды негізінен үш топқа жіктеуге болады. Біріншілері отарлық биліктен өз халқының ұлттық және діни сезімін аяқасты еткен озбырлықты ғана көрді де, көршілес Ауғанстан, Иран мен Түркияға эмиграцияға кетіп қалды. Екінші топ Ресей империясының орнықтырған билігін уақытша деп есептеді және отарлық билікті құлатып, тәуелсіздікті қалпына келтіру үшін ұлт-азаттық күресіне араласты. Ал үшінші топ қуатты Ресей империясымен әскери қақтығысқа барудан тартынып, дәстүрлі қоғамды ағартушылық арқылы біртіндеп реформалау жолын ұстанды. Біздің зерттеуіміз де Түркістан өлкесіндегі зиялылардың осы үшінші тобының қызметімен байланысты [1, 148-б.]. Осы жолды таңдаған зиялылар – жергілікті ағартушылар және олардың ізбасарлары – жәдитшілер еді. Олар тәуелсіздіктен айрылып қалудың ең басты себебі ортаазиялық қоғамның саяси, әлеуметтік-экономикалық және мәдени мешеулігі екендігін жақсы түсінді.

XIX ғ. екінші жартысында Орталық Азияның қоғамдық-саяси өмірінде белсенді рөл атқарған ағартушылардың дәстүрін жалғастырып, отарлық билік жағдайында жаңа тұрпатты ағартушылар – жәдитшілердің алдындағы ағартушылардан ерекшелігі – мәдени ағартушылықты саяси ағартушылықпен ұштастыруында еді.

Жәдитшілердің ағартушылық қызметі қысқа мерзімде жақсы нәтижелер көрсетті. XIX ғ. соңында Орталық Азияда, соның ішінде Сырдария, Жетісу облыстарында жаңа тәсілді мектептер өте аз болса, 1911 жылы олардың саны 63-ке жетіп, барлығы 4106 баланы қамтыды [24, 230-п.].

Жаңа тәсілді мектептердің халық бұқарасы тарапынан қызу қолдау табуы ондағы білім беру мен тәрбиенің уақыт талабына сай келетіндігіне байланысты еді. Отарлық биліктің сол кездегі тексеруші-бақылаушы шенеунігі жазғандай, «бұл мектептердің Ташкент қаласындағы дәстүрлі мектептерден орасан зор айырмашылығы бар» [24, 6-п.]. Сол сияқты, жаңа тәсілді мектептерге қатысты құпия баяндамасында Самарқанд облысының әскери губернаторы бұл мектептердің кәдімгі дәстүрлі мектептермен ғана емес, сонымен бірге орыс-бұратана мектептерімен салыстырғанда да оқушылардың білімі, оқу ісінің жолға қойылуы тұрғысында да өте жоғары екендігін жазады [25, 23-п.]. Бұндай дәйектер жәдиттік мектептердің білім саласындағы жағымды әрекеті түрінде империялық билікті шошындырды, содан да өлкедегі жаңа тәсілді мектептерді қатаң қадағалауға алып, олардың қызметін жас ұрпақты «кез келген бағытты қабылдауға» бейімдеу деп айыптады. Бұл жердегі «кез келген бағыт» дегенді үкіметке қарсы көңіл-күй деп ұғынуымыз дұрыс. Биліктің жаңа үлгідегі мектептерге деген теріс көзқарасы өлкедегі жергілікті халықтардың ұлттық санасының оянуына деген қауіптен туындады. Сондықтан да олар жәдиттік мектептердің дамуы мен кең таралуына барынша қарсылық жасап бақты.

Осы жерде қадымшылар мен жәдиттердің ағартушылық саласындағы бәсекелестігінің кейіннен саяси теке-тіреске ұласуына өлкедегі патша әкімшілігі тікелей себепкер болғандығын айтуымыз керек. Бұл екі ағым ағартушылық саласында ымыраға келуі мүмкін екендігі сияқты, XX ғ. бас кезіндегі Түркістан ұлт-азаттық қозғалысында отарлық билікке қарсы күресте бір саяси тұғырнамада бола алуы да мүмкін еді. Өкінішке орай, 1917 ж. сәуірінде құрылған біртұтас Бүкілтүркістан Өлкелік Мұсылмандар кеңесі – «Шура-и Исламия» түріндегі саяси қозғалыс шешуші сәтте «Шура-и Улема» (Ғұламалар қоғамы) түріндегі ұйымға жіктеліп, бітіспес қарсыластарға айналып шыға келгені тарихи ақиқат. Демек, Түркістан өлкесіндегі ұлттық күштердің саяси жікке бөлінуіне XIX ғ. соңындағы отарлық биліктің білім беру саласына қатысты ұстанған саясаты негіз қалап берді деп айта аламыз.

Н. Остроумов «Что делать новометодными мактабами?» деген мақаласында «Жергілікті әкімшілік бұратана халықтың рухани өміріндегі маңызды құбылыс – өлкенің барлық жерлерінен үкіметтің орыс-бұратана мектептерімен қатар ашылып жатқан жаңа тәсілді мектептерді мүлдем «елемей қоя алмайды» деп атап көрсетеді. Ол осы мақаласында

жаңа мектептер туралы үндемей қалуға және оларды елемеуге болмайды, керісінше олармен есептесу керек дей келіп, «өйткені ол мектептер біз үшін (*Ресей империясын айтып отыр – авт.*) күтпеген жағдайда пайда болды және тікелей тұрғындардың өмірлік қажеттілігіне сай қалыптасты» [13, 97–98-бб.] деп жазды. Оның пікірі бойынша ұзақ уақыт бойы мұсылмандық білім беруді елемеу халық ағарту мекемелеріне қатысты қуатты қозғалыстың қалыптасуына алып келген, бірақ ол дербес, үкіметтік әкімшіліктен тәуелсіз өмір сүріп, ашық сеператистік бағыт алған.

Осындай ой-тұжырымдар мен соған қатысты ұсыныстар билікті ашық әрекеттерге итермеледі. 1908 ж. Түркістан генерал-губернаторлығы мен халық ағарту министрлігінің қарауына «Түркістан өлкесіндегі мұсылмандық училищелер туралы Ереженің» жаңа жобасы ұсынылды. Оған жаңа тәсілді мектептерге қатысты баптар енгізілген болатын. Осының алдында алғашқы Ереже 1906 ж. қабылданған еді. Жаңа Ереже жобасында бірқатар баптарда жаңа тәсілді мектептер қызметін шектеу ұсынылды. Үш жыл бойғы ведомствоаралық келісімдерден соң Түркістан генерал-губенаторы А.М. Самсонов 1912 ж. 25 қаңтарында аталған құжаттың негізгі бағыттарын бекітті. Онда жаңа тәсілді мектептер халықтық училищелер инспекторының ұсынысымен генерал-губернатордың келісімі бойынша ашылатындығы жайлы талаптар айтылды. Мектептерді ашуға рұқсат оқушылар қай ұлттан жиналса, сол ұлттың мұғаліміне ғана берілді. Бұндай шектеу татар мұғалімдерге қатысты қолданылды. Татарлар оқытушы ретінде жаңа тәсілді мектептерге жіберілмеді [5, 111-б.]. Оның мәнісі Қырымда оқытудың жаңа тәсілін енгізген И. Гаспыралы және оның ізбасарларының қызметіне қатысты еді. Алғашқы жаңатәсілді мектептерде татар ұлтынан шыққан мұғалімдер көп болатын. Патша әкімшілігі осылайша өлкеде ұлттық сананың оянуына жол бермеу үшін сол кезде отарлық идеология қалыптастырған «панисламизм» мен «пантүркизм» идеяларын шектеуге тырысты. Оның үстіне оқу бағдарламасына орыс тілін оқыту пәні ретінде енгізудің ұсынылуы да жаңатәсілді мектептер қызметін отарлық идеологияға бейімдеуді көздеген еді. Көшпелі қазақ ауқаттыларының ауылдарында үй жағдайындағы жаңа тәсілді мектептер де осындай қатаң бақылауға ұшырады.

Жәдиттер оң нәтижелерге қол жеткізу үшін ағартушылық идеяларды нақты іске асырудың қажеттігін жақсы түсінді. Олар реформалық қозғалыс ретінде бастапқы кезден бастап білім беру мәселелерінің нақты міндеттерін шешуді алдарына мақсат етіп қойып, алғашқы кезекте жаңа тәсілді мектептерде ағартушылық, ғылым мен дінді заңдастыруға негізделген нақты теориялық тұжырым ұсынды.

Интеллектуалды тұрғыдан кемел тұлғалар болғандықтан жәдиттік қозғалыстың көшбасшылары шығыстық және еуропалық мәдениетті қатар игерген еді. Түркістандағы жәдиттік қозғалыстың көшбасшылары Махмудқожа Бехбуди, Мұнауар Қары Абдурашидханов, Абдулла Авлони және т.б. қайраткердердің қатарында қазақтардың арасынан шыққан жәдитшілер Қоңырқожа Қожықов, Сералы Лапин, Садық Өтегеновтерді де атауға болады. Қазақ жәдитшілері арасынан алғашқылардың бірі болып Қ. Қожықовтың 1912 жылы Орынборда бастырған қазақ балаларына арналған жәдиттік үлгідегі Әліппесі Түркістан өлкесінің білім беру жүйесінде кең қолданыс тапты.

Жәдитшілер шығыстық та, батыстық та әдебиеттерді жақсы білді. Бұл жағдай олардың философиялық көзқарастарын айқындап, реформалық қызметтерінен көрініс тапты. Содан да ұлттың ілгерішіл зиялыларының ағартушылық тұжырымдарында Орталық Азия халықтарының тарихи-мәдени мұрасына баса мән берілді. Жәдитшілердің тұжырымында Ибн Сина, әл-Фараби, Мырза Ұлықбек сияқты ойшылдардың еңбектерін оқып-үйрену арқылы іске асырылатын әлеуметтік және ғылыми реформалар өлкенің дамуына, халықтың ұлттық санасының оянуына ықпал етеді деп айқындалды. Бұл тұжырым отарлық реформалардың жергілікті халықтардың әлеуметтік-экономикалық дамуына жасаған этнодеформациялық үдерістің ықпалына қарсылық идеяларына өзек болды. Сондай қарсылықтың ең тиімді түрі еуропалық ғылым мен білім жетістіктерімен дәстүрлі білім

жүйесін кіріктіре отырып, жаңа тәсілді мектептер жүйесін кеңінен жолға қою түрінде өлкенің саяси-әлеуметтік өмірінен көрініс тапты.

Жәдитшілердің түсінігінде патшалық Ресейдің отарлық басқару жүйесі Түркістанның ұлттық мүддесіне, қажеттілігіне сай келмеуімен бірге оның әлеуметтік-экономикалық дамуына орасан зор зиян келтіреді деген тұжырым орнықты. Жәдиттер бастаған өлкедегі алдыңғы қатарлы күштердің зайырлы жаңа тәсілді мектептерді жеделдете дамыту арқылы ұлттық мәдени бірегейлікті сақтауға бағыттаған әрекеті біртіндеп тәуелсіздік пен демократиялық басқару жолындағы күреске ұласып, саяси сипат алды. Осыған байланысты жәдиттік қозғалыс бастапқы кезеңінен бастап Ресей халықшылдарының әрекетіндей бірыңғай мәдени акция болған жоқ, олардан айырмашылығы ұлттық сананы көтеруді басты мақсат етіп қоюында еді.

Жәдитшілер «осы жылдарда реформалық идеялардың ең басты жақтаушыларына айналды» [26, 18-б.]. Түркістан өлкесі ислам әлемінің құрамды бөлігі, ерекшеліктері бар дара құбылыс ретінде қарама-қайшылығы көп ХХ ғасырда әлемдік өркениеттен өз орнын табады деген сенімде болды. Міне, осындай ой-тұжырымдар 1917 жылғы өлкедегі ұлт-азаттық жолындағы күрестің саяси дәлелдеріне айналып, ұлттық идея деңгейіне көтерілді.

Қорытынды

Түркістан өлкесінде кең қанат жайған жаңатәсілді мектептер жүйесі отарлық білім беру жүйесіне балама бола алды. Әйтсе де, империялық өктемдік білім берудің осы дәстүрлі формасының легитимді басымдыққа ие болуына мүмкіндік бермеді. Орыс отаршылығы жергілікті тұрғындардың жағдайын жақсартпа қойған жоқ, шындығында қанау мен езгіні күшейтіп, білім беру саласын реформалауда жүргізген саясаты жергілікті халықтардың дәстүрлі даму бағытын күштеп жаңа арнаға бұрған этнодеформациялық сипат ала берді. Дегенмен, жәдитшілердің ағартушылық идеяларының өлкеде саяси мазмұн алуы түріндегі тарихи тәжірибесі ол идеялардың ізсіз кетпегендігін айғақтайды деген тұжырым жасаймыз.

Сонымен бірге, жәдитшілік идеялар өлкедегі қазақ облыстарына да таралып, ХХ ғасыр басындағы қазақ ағартушылығы деген саяси-әлеуметтік құбылысқа орасан зор ықпал жасады. Жәдитшілік қозғалыстың ықпалымен Өлкеде қазақ ұлттық саяси элитасының алғашқы буыны қалыптасты және осы интеллектуалы топ 1916–1924 жылдардағы революциялық өзгерістер мен реформалық қайта құрулардың алдыңғы шебінде болды.

Ресей империясының халық ағарту саясатының отарлық сипаты оған балама ретінде пайда болған жәдиттік білім беру жүйесін қуғындаудан анық байқалды. Осы фактор жәдитшілік қозғалыстың мәдени-ағартушылық миссиямен бірге өлкеде аса қуатты антиимпериялық көңіл-күйге негіз болған саяси қозғалысқа ұласты.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Khazretali M. Tursun, Nakan AS, Kanat K. Bazarbaev, Aral Rezhep, Murat Kelesh. Colonial Nature of Public Education as a Factor of Ethnical Deformation // *Utopia y praxis latinoamericana*. año: 23, n° 82 (julio-septiembre), 2018, pp. 147-157. revista internacional de filosofia y teoría social. cesa-fces-universidad del zulia. maracaibo-venezuela. issn 1315-5216 / issn-e: 2477-9555.
2. Тажибаев Т. Просвещение и школы Казахстана во второй половине XIX века. – Алма-Ата: Казгосиздат, 1952. – 507 с.
3. Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865–1924 годы). – М.: Изд-во Акад. Пед. Наук РСФСР, 1960. -509 с.
4. Абдурахимова Н.А. Основные направления российско-среднеазиатских отношений в сфере образования во второй половине XIX – начале XX в. // *История: проблема объективности и нравственности. Материалы научной конференции*. – Ташкент, 2003. – С. 47–51.
5. Карлыбаев М.А. Вопрос о народном образовании в Туркестане после завоевания царской Россией // *История: проблемы объективности и нравственности. Материалы научной конференции*. – Ташкент, 2003. – С. 105–112.

6. Мухамедов С. Историко-источниковедческий анализ государственного регулирования ислама Российской империи в Туркестане (1864–1917). – Ташкент: Бактрия пресс, 2013. – 258 с.
7. Котюкова Т.В. Окраина на особом положении. Туркестан в преддверии драмы. – М.: Научно-политическая книга, 2016. – 391 с.
8. Сайфулмаликова С.С., Садыкова Ә.Қ. Түркістан, Дала генерал-губернаторлығында құрылған мұғалімдер семинарияларының тарихынан (1879–1917 жылдар) // әл-Фараби атындағы ҚазҰУ Хабаршысы. Тарих сериясы. – 2018. – №2 (89). – Б. 263–275.
9. Mukhatova O., Tleubekova G. Enlightening activities of the tsarist government in Semirechye in the early XX th century According to the Documents from the Fund of the Head of the Semirechye Region's Resettlement Administration // Journal of history. – 2020. – №2 (97). – P. 75–85.
10. Жолсейтова М. Қазақстандағы халық ағарту ісінің қалыптасуы мен даму тарихы (XIX ғасырдың II жартысы – XX ғасырдың бас кезі): монография. – Түркістан: Тұран, 2022. – 172 б.
11. Буттино М. Революция наоборот. Средняя Азия между падением царской империи и образованием СССР / Перевод с итальянского Н. Охотина. – Москва: Звенья, 2007. – 446 с.
12. ТОМА (Түркістан облысы мемлекеттік архиві), Қ, 1129, 11-тіз., 277-іс, 28 п.
13. Остроумов Н.П. Отчет Туркестанской учительской семинарии за 25 лет ее существования (30 апр. 1879 – 30 авг. 1904). – Ташкент, 1904. – 78 с.
14. Туркестанские ведомости, 1895, 5 января № 1.
15. Центральная Азия в составе Российской империи. – М.: Новое литературное обозрение, 2008. – 464 с.
16. Алекторов А. Из истории развития образования среди киргизов Акмолинской и Семипалатинской области // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1905. – №12.
17. ӨРОМА (Өзбекстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивы). Қ,И-47, тіз., 1, іс 764.
18. ӨРОМА. Қ,И-1, тіз., 31, іс 540.
19. ТОМА, Қ, 1129, 6-тіз., 29-іс, 8-12 пп.
20. ТОМА, Қ, 1129, 3-тіз., 55-іс, 1 п.
21. ТОМА, Қ, 1129, 6а-тіз., 12-іс, 4-5 пп.
22. Проект всеподданнейшего отчета генерал-адъютанта К.П. Кауфмана I по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства. 7 ноября 1967–25 марта 1881 гг. – СПб.: Военная типография, 1885. – 539 с.
23. Бахтурина А.Ю. Окраины российской империи: государственное управление и национальная политика в годы Первой мировой войны (1914–1917 гг.). – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОСПЭН), 2004. – 392 с.
24. ӨРОМА. Қ,И-47, тіз., 1, іс 955.
25. ӨРОМА. Қ,И-1, тіз., 3 1, іс 943.
26. Узбекистон тарихи (1917-1991 йиллар) К.1. – Тошкент «Ozbekiston» РМИУ, 2019. – 560 б.

REFERENCES

1. Khazretali M. Tursun, Nakan AS, Kanat K. Bazarbaev, Aral Rezhop, Murat Kelesh. Colonial Nature of Public Education as a Factor of Ethnical Deformation // Utopia y praxis latinoamericana. año: 23, n° 82 (julio-septiembre), 2018, pp. 147-157. revista internacional de filosofia y teoria social. cesa-fces-universidad del zulia. maracaibo-venezuela. issn 1315-5216 / issn-e: 2477-9555.
2. Tazhibayev T. Prosveshenie i shkoli Kazhastana vo vtoroy polovine XIX veka [Education and schools of Kazakhstan in the second half of the XIX century]. – Alma-Ata: Kazgosizdat, 1952. – 507 s. [in Russian]
3. Bendrikov K.E. Ocherki po istoriya narodnogo obrazovaniya v Turkestane [Essays on the history of public education in Turkestan] (1865–1924 gody). – М., Izd-vo Akad. Ped. Nauk PSFSR, 1960. – 506 s. [in Russian]
4. Abdurahimova N.A. Osnovnye napravleniia rossiisko-sredneaziatskih otnoshenij v sfere obrazovaniia vo vtoroj polovine XIX – nachale XX v. [The main directions of Russian-Central Asian relations in the field of education in the second half of the XIX – early XX century] // Istoriia: problema obiektnosti i npravstvennosti. Materialy nauchnoi konferencii. – Tashkent, 2003. – S. 47–51. [in Russian]
5. Karlıbaev M. A. Vopros o narodnym obrazovanii v Turkestane posle zavoevaniya carskoy Rossiiy // Istoriia: problemy Obyektivnosti i napravstvennosti. Materiyaly navuchnoi konferensii [The question of public education in Turkestan after the conquest by Tsarist Russia]. – Tashkent, 2003. – С. 105–112. [in Russian]
6. Muhamedov S. Istorika-istochnikovedcheskii analiz gosudarstvennogo regulirovaniye islama Rossiskoi imperii v Turkestane (1864–1917) [Historical and source analysis of the state regulation of Islam of the Russian Empire in Turkestan (1864–1917)]. – Tashkent: Baktria press, 2013. – 258 s. [in Russian]

7. Kotyukova T.B. Okraina na osobom poloshenii. Turkestan v pereddiveri dramy [The outskirts are in a special position. Turkestan on the eve of the drama]. – M.: Nauchno-politicheskaia kniga, 2016. – 391 s. [in Russian]
8. Saifulmalikova S.S., Sadykova A.K. Turkistan, Dala general-gubernatorlygynda qurylgan mugalimder seminariyalarynyn tarihy (1879–1917 jyldar) [From the history of teachers' seminaries established in Dala Governorate, Turkestan (1879–1917)] // al-Farabi atyndagy QazUU Habarshysy. Tarih seriiasy. – 2018. – №2 (89). – B. 263–275. [in Kazakh]
9. Mukhatova O., Tleubekova G. Enlightening activities of the tsarist government in Semirechye in the early XX th century According to the Documents from the Fund of the Head of the Semirechye Region's Resettlement Administration) // Journal of history. – 2020. – №2 (97). – P. 75–85.
10. Jolseitova M. Qazaqstandagy halyq agartu isinin qalyptasuymen damu tarihy (XIX gasyrdyn II jartysy – XX gasyrdyn bas kezi) [The history of formation and development of public education in Kazakhstan (second half of the XIXth century - beginning of the XXth century)]. Monografiya. – Turkistan: Turan, 2022. – 172 b. [in Kazakh]
11. Buttino M. Revolusia naborot. Srednaya Azia mejdu padeniem carskoy imperii i obrozovaniem SSSR [The revolution is the opposite. Central Asia between the fall of the Tsarist Empire and the formation of the USSR] / Perevod s italianskogo N. Ohotina. – Moskva: Zvenia, 2007. – 446 s. [in Russian]
12. TOMA (Turkistan oblysy memlekettik arhivi) [State archive of Turkestan region]. Q. 1129, 11-tiz., 277-is, 28 p. [in Kazakh]
13. Ostroumov N.P. Otchet Turkestanskoi uchitel'skoi seminari za 25 let ee sushestvovaniia (30 apr. 1879 – 30 avg. 1904) [Report of the Turkestan Teachers' Seminary for 25 years of its existence (30 Apr. 1879 – 30 Aug. 1904)]. – Tashkent, 1904. – 78 s. [in Russian]
14. Turkestanskii vedomosti [Turkestan Vedomosti], 1895, 5 january № 1. [in Russian]
15. Centralnaya Aziia v sostave Rossiiskoy imperii [Central Asia as part of the Russian Empire]. – M.: Novoye literaturnoye obozreniye, 2008. – 464 s. [in Russian]
16. Alektorov A. Iz istorii razvitiya obrozovaniya sredi kirgizov Akmolinskoy i Semiplatinskoy oblasti [From the history of the development of education among the Kyrgyz of Akmola and Semipalatinsk region] // Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosvesheniya. – 1905. – № 12. [in Russian]
17. OROMA. (Ozbekstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik arhivi) [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. Q. İ-47, tiz., 1, is 764. [in Uzbek]
18. OROMA. (Ozbekstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik arhivi) [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. Q. İ-1, tiz., 31, is 540[in Uzbek]
19. TOMA (Turkistan oblysy memlekettik arhivi) [State archive of Turkestan region], Q. 1129, 6-tiz., 29-is, 8-12 p. [in Kazakh]
20. TOMA (Turkistan oblysy memlekettik arhivi) [State archive of Turkestan region], Q. 1129, 3-tiz., 55-is, 1 p. [in Kazakh]
21. TOMA (Turkistan oblysy memlekettik arhivi) [State archive of Turkestan region], Q. 1129, 6a - tiz., 12-is, 4-5pp. [in Kazakh]
22. Proiekt vsepoddanneishego otcheta general-adyutanta K.P. Kavfmana I po Grajdanskomu upravleniiu i ustroystva v oblastiah Turkestanskogo general-gubernatora. 7 noiabria 1967–25 marta 1881 gg. [Draft of the most comprehensive report of Adjutant General K.P. Kaufman I on civil administration and organization in the regions of the Turkestan Governorate-General. November 7, 1967–25 March 1881]. – SPB.: Voiennaia tipografiia, 1885. – 539 s. [in Russian]
23. Bahturina A.Iu. Okrayiny rossiyskoy imperiy: gosudarstvennoe upravlenie i nacionalnaia politika v gody Pervoi mirovoi voyny (1914–1917 gg). [The Outskirts of the Russian Empire: Public Administration and National Policy during the First World War (1914–1917)]. – M.: «Rossiiskaia politicheskaia enciklopediia» (ROSPEN), 2004. – 392 s. [in Russian]
24. OROMA. (Ozbekstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik arhivi) [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. K. İ-47, Tiz, 1, is 955. [in Uzbek]
25. OROMA. (Ozbekstan Respublikasynyn Ortalyq memlekettik arhivi) [Central State Archive of the Republic of Uzbekistan]. K. İ-1, tiz., 31, is 943[in Uzbek]
26. Uzbekiston tarihi (1917–1991 iillar) [History of Uzbekistan]. K.1. – Toshkent «Ozbekiston» RMIU, 2019. – 560 b. [in Uzbek]